

Wer-iz-wer : Ich bin Bergelson, nisjt kejn onfanger!

Herman Note

Dovid Bergelson¹, geboren in 1884, was 37 jaar toen hij in Berlijn aankwam, 50 toen hij zich definitief in Moskou vestigde en 68 toen hij in 1952, op zijn verjaardag, werd geëxecuteerd.

Om erachter te komen wie hij was moet je hem lezen. Zijn werk (de romans, de verhalen en het drama) zit vol met kleine sleutelfragmenten die de complexiteit van de auteur en van zijn visie op *Dichtung oen gezelsjaflechtejkeit* (1919) ontsluiten. Terecht selecteerde Willy Brill in *Grine medine* 7 uit *Noch allemen* (1913) het fragment van de *sjoimer foen a toiter sjtot*.

Een ander mooi voorbeeld van zo'n sleutelverhaal is de parabel van *de blinde paarden (jidische ferd!) op de dorsvloer* in *Joisef Sjoer* (1929): dit is wat de jongen (Bergelson) zag en nadien schilderde: *'Tsoem himl drapn zej zich... nor zej blaibn doch oif ejn ort'*

In wat volgt probeer ik het zelfbeeld dat Bergelson ons aanreikt wat te vervolledigen.

In 1940 publiceerde hij het grote, autobiografische *Bam Dnjepr II – Joenge jorn* waarvan *Penek*, het eerste deel, in 1932 was verschenen. Dit tweede deel speelt zich af in 1903, rond de pogrom van Kisjinev (6 en 7 april) maar enkele hoofdstukken halen nog herinneringen op aan de kinderjaren van Penek/Bergelson.

Over Bergelson lees je vaak dat zijn latere werk minder goed is, dat hij over zijn hoogtepunt heen leek. (Waar dat hoogtepunt dan juist ligt blijft open. Voor de revolutie? Voor zijn terugkeer naar Rusland?) Hoe dan ook, het late *Joenge jorn* kun je moeilijk een van zijn betere boeken noemen. Grote delen ervan vind ik saai en ongenietbaar nadrukkelijk, hooguit van documentair belang voor de rivaliteit tussen de diverse (joodse en andere) partijen in de tijd van de revolutie. Kahn zegt het zo: 'The impression is that the author – *the great artist of the laconic and the unsaid* – was trying with a flood of talk to hide himself, to hide away his literary conscience.'²

Andere bladzijden verdienen het dan weer om opgenomen te worden in een bloemlezing; Bergelson is gewoon op zijn sterkst wanneer hij emotionele spanningen tussen karakters beschrijft, en vooral wanneer hij vrouwen portretteert.

Gevecht om de taal

Vroeg in de roman krijgt de negentienjarige Penek, buitenbeentje van het gezin, van zijn oudste zus het verwijt te horen dat hij zich gedraagt *'wi er wolt zain Jankl dem foermans a zoen'*. Jankl was hun koetsier toen ze nog in het grote 'witte huis' in de 'kleine stad' woonden. Bij de verhuizing naar Kiev kreeg hij ontslag. Het onverwachte verwijt brengt Penek op het idee om over Jankls vertrek te schrijven, maar dan niet in het Hebreeuws zoals hij gewoonlijk deed:

Hebrejisj iz azoi alt, oen Jankls awekgejn foenem 'waisn hoiz' is azoi frisj. Vos ker zich es on mit hebrejisj? Tsi iz nit kedej a proev gebn ontoesjraibn wegn dem take in Jankls poosjeter sjprach?

Hij hoort zijn zus al niet meer. Hij schrijft al, in zijn kop! Maar:

sjtelt zich arois az sjraibn in Jankl dem foermans poosjeter sjprach iz gor nit azoi gring.

Hij (her)leest wat hij kan vinden:

etleche alte tsaitungen mit Sjolem-Alejchems a por monologn. Zo moet je dus schrijven! Ot azoi, wi me redt...Gring.

Het wil echter niet lukken:

*Jankls awekgejn iz gewen gants sjwer, oen Sjolem-Alejchems losjn iz gring – eppes nit alts port zich do. Sjlecht!*³

In dat gevecht om de taal werd de schrijver Bergelson geboren: daar ontwikkelde hij zijn literaire Jiddisj, een Jiddisj zoals niemand het eigenlijk sprak. Daar ontwikkelde hij zijn eigen stijl, waarvoor je als lezer niet ongevoelig kunt blijven en die je mist in het grootste deel van *Bam Dnjepr*: met de telkens herhaalde beschrijvende epitheta bij personages of zelfs bij plaatsen ('*der roitlecher stoedent mitn geëltertn ponem oen mit di sjpogl naie knep*'); met de ingebouwde vertragingen in de tekst, bijvoorbeeld door vragen die in het eerste antwoord slechts worden hernomen ('*Tsi wejstoe den mit wemmen doe forst in der koepè?*' - '*Mit wemmen?*' - '*Mit Mojsjele Levins mejdl...*'); en met het vreemde gebruik van een soort indirecte rede, zelfs in dialogen (*demolt hot oich Joisef Sjoer noch a mol a koek geton oif dem bild. [...] Er hot gemoezt moide zain zich alejn: 'in azelche zachn iz er sjoin lachloetn nit kejn boke*').

De voorbeelden komen uit *Joisef Sjoer* (1929). In een genuanceerd essay⁴ vergeleek Ruth Wisse dit verhaal met een eerdere, partiële versie ervan om aan te stippen hoe gewild, hoe bewust zulke stilistische ingrepen zijn: bijna altijd gaat het om bewerkingen van een eerdere formulering.

Dat Bergelsons stijl tegelijk de inzet was van een gevecht *tegen* de taal van het voor hem definitief dode sjtetl hoeft geen betoog. Hij wil een nieuwe literatuur voor een nieuwe jood. Dat vraagt om een nieuwe taal want *di tsores zainen gewen af Jidisj*. Zo laat hij het formuleren door de 63-jarige (!) jood in *An ejdes* (1947). In dat late verhaal noteert een jonge vrouw het verhaal van een overlevende. Ze legt hem haar Russische – moderne – verslag van die lijdensweg voor, om te weten of ze het goed heeft vertaald. De man reageert: '*Mich fregt ir do mevines? Vos ken ich aich deroef zogn? Di tsores zainen gewen af Jidisj*'. '*Le Yiddish, langue de malheur*'⁵

Afgrondelijkheid

Peneks literaire experimentje onderstreept nog een ander belangrijk aspect – in het grensgebied van stijl en inhoud.

Hij schreef zijn verhaal over 'het vertrek van Jankl de koetsier', in het Jiddisj. (Je kunt het nalezen in de roman en je zou het willen onderzoeken: heeft Bergelson in zijn roman uit 1940 werkelijk een vroege tekst opgenomen?) Penek las het voor aan Kadison, een journalist, die er een soort klassenanalyse van maakte waar de jongen geen raad mee wist – hij wilde toch gewoon Jankls vertrek beschrijven.

Kadison: Ja maar... '*farwos hejbt zich di zach on foen a mitn?*'

Penek (nogal perplex): '*Alle zachn vos ich sjaib hejbn zich eppes on foen a mitn...mistam iz es derfar, vos ich wejs noch bichlal nit, woe iz in lebn an onhejb un woe iz in lebn a sof*'.⁶ Het antwoord komt van de negentienjarige jongen, maar je kunt het ook toeschrijven aan de 55-jarige Bergelson. Het komt me alleszins heel modern (of moet ik toch zeggen: postmodern?) voor en het suggereert een 'openheid', een 'onzekerheid', het 'missen van een grond' die je heel vaak in zijn werk tegenkomt en die in *Opgang* (1920) zelfs een motto meekreeg: een – wat ingekort – citaat uit Ezechiël 8: 7-8:

'[...] en ik zag en zie, er was een gat in de muur [...] Ik brak er doorheen en zie, daar was een deur.'

Ik waag me niet aan een exegese die de keuze voor Ezechiël ('...*a barg mit bejner!*') of meer specifiek voor deze passage in Ezechiël ondersteunt. Ik vermoed dat we hier op de kern van Bergelsons visie op de *afgrondelijkheid* van het bestaan stoten: je staat buiten en je blijft buiten.

Huldiging

1926 was voor Bergelson een belangrijk jaar: hij voltooide *Mides-hadin*, de roman die zijn engagement voor de revolutie in beeld brengt. Hij publiceerde in *In sjpan* zijn korte essay *Drai Tsentren*, waarin hij een heel eigenzinnig syllogisme opbouwde over de toekomst van het Jiddisj: in New York heeft het geen toekomst, in Warschau evenmin, *du*s heeft het alleen een toekomst in Moskou. En hij onderbrak zijn Berlijnse emigratie voor een reis naar Moskou.

Hoogtepunt van die reis moest een huldiging worden in aanwezigheid van achthonderd genodigden. Maar alles liep mis toen Litvakov⁷, hoofd van de Jevseksia (de joodse sectie van de

propaganda-afdeling van de bolsjewistische partij) Bergelson verwelkomde. In 1919 had hij al een aanval gedaan op Bergelson, die toen heftig had gereageerd. Het belangrijkste strijdpunt tussen beiden was toen al de autonomie van de literatuur, die voor Litvakov ondenkbaar was. Deze keer vergeleek hij hem met Tolstoi, die zich ook tot de revolutie had bekeerd, maar tegelijk deed hij alles wat Bergelson had geschreven af als *Oenterhaltoengs-literatoer van een ziekelijk schrijvertje*. Bergelson diende Litvakov meteen en heel geëmotioneerd van repliek:

‘W’hejst oenterhaltoengs-literatoer! Jedn wort hob ich gesjafn mit pain, mit jesoerim. Ich zog zich nisjt op foen kejn ejn literarisjn werk, welchn ich hob gesjafn. Ch’hob gebracht mit zich achtsik droekboigns, welke ch’wel ibergebn dem lezer tsoe oertejln, nisjt aich, troekener wejsjet!⁸ Ir wilt ainsjlingen alle literatoern zej zoln doerchgejn doerch ajer troekenem wejsjet, nor tsoelib dem darfn zej zich oistsiën oen oisdarn, onwern zejer hoit oen wern a barg mit bejner! Ir zait a schematiker on a choesj, ir boit schemes oen dernoch past ir tsoe dem literat tsoe zej! Ich bin Bergelson, nisjt kejn onfanger, oen mir farsjport ir tsoe wintsjn krenken. Ch’hob kejn mol nisjt gewolt krenken, oen bin awak in oisland foen azelche krenk. Ich bin geblibn gezoent oen ir zait geworn gezoenter – konnen mir zain tsoezamen.’

De viering liep behoorlijk uit de hand, maar in het officiële verslag valt daarvan niets te merken: *Bergelson iz oendzere!*⁹

Het zou nog acht jaar duren eer Bergelson zich definitief in de Sovjet-Unie ging vestigen. Toch was de periode van de *proletkoelt* in 1926 al voorbij en het partijcongres van 1925 had ruimte gecreëerd voor de zogenaamde *mitloifer* (fellow-travelers)¹⁰. Punt 10 van het partijbesluit zei dat de partij respect moest hebben voor hun eigenheid en kwaliteiten: ‘ze zijn vaak de specialisten van de literaire techniek’. Tactisch en voorzichtig moest de partij de ideologische overgangsvormen tolereren, enz., enz. Voor veel Jiddisje schrijvers in de overwegend Berlijnse emigratie klonk het als een uitnodiging om terug te keren. Die terugkeer betekende vaak het einde van de vele in Berlijn begonnen literaire tijdschriften¹¹. Bergelson zelf was een van de laatsten die terugging; dat feit zal samen met zijn rijke afkomst regelmatig worden gebruikt om zijn ‘proletarisch’ engagement in twijfel te trekken, al werd hij toch de best betaalde Jiddisje schrijver in de Sovjet-Unie.

Verweesdheid

Bij de verhalen uit zijn ‘Berlijnse periode’¹² zijn er helaas nogal wat die dicht in de buurt komen van het ‘schematisme’ dat hij Litvakov aanwreef. Gelukkig staan er andere tegenover, vooral de zes verhalen die Berlijn als ‘setting’ gebruiken en die ingaan op de morele en psychologische crisissen van het emigrantenbestaan. Bergelson heeft menselijke kwetsbaarheid nodig. Voorbeelden zijn *Tswisjn imigrantn*, waarin een emigrant in zijn hotel een van de aanstichters herkent van de pogrom die hem de ballingschap indreef, maar vervolgens door zijn vrienden als schizofreen wordt beschouwd. Of *Birger Voli Brenner*, over een ‘reb’ die zich zo graag ‘birger’ laat noemen. Evenals het inktzwarte *Mit ejn nacht weniker*, over het uitzichtloze bestaan van een Jiddisje dichter in Berlijn. Een van de mooiste blijft voor mij het speelse *In pansion foen di drai sjwester*. Dergelijke verhalen behouden alleszins inhoudelijk de kwaliteiten van het vroegere werk, zelfs indien de stijl er niet dezelfde muzikaliteit creëert.

De eenzaamheid en de verweesdheid (letterlijk en figuurlijk) van de helden of antihelden is heel opvallend in Bergelsons romans en verhalen. Dat houdt allicht verband met de herinnering aan zijn eigen jongensjaren, met het verlies van de nestwarmte van het traditionele jodendom, of met die jarenlange emigratie. (En misschien was zijn engagement voor het nieuwe regime wel een poging om een nieuwe familie en een nieuwe identiteit te vinden. In *Birger Voli Brenner* mijmert de held overgelukkig: *oemetoem hobn mir a foes in tsjolnt*¹³. Eindelijk tellen we mee.)

De permanentie van dit thema heeft alleszins iets te maken met Bergelsons opvatting over (de Jiddisje) literatuur. In zijn antwoord op de eerste aanval van Litvakov staat het begrip ‘eenzaamheid’ centraal: elke schrijver is eenzaam, een schrijver onder druk van de politiek is nog eenzamer, een schrijver in het Jiddisj is het nog veel meer want die verliest zijn lezers.

We gedenken dit jaar de stalinistische moord op het Jiddisj. Maar het probleem bestond veel

langer¹⁴, want in het begin van de jaren dertig al manifesteerde zich een ernstige crisis: om diverse redenen stuurden Jiddisj sprekende joden hun kinderen niet meer naar Jiddisje scholen en lazen ze vooral Russische of Oekraïense kranten. Een enquête in *Oktiaber* toonde aan dat ze nog altijd van hun klassieken hielden maar de ‘moderne’ werken niet echt begrepen, of het nu om belletrie ging of om geëngageerde jonge sovjetliteratuur. Perets Markisj beklagde zich erover in 1933: ‘De lezer laat ons in de steek, het Jiddisje boek heeft hij niet echt meer nodig. Zijn artistieke behoeften worden volledig bevredigd door Cholokov, Panferov en anderen...’¹⁵ Blijkbaar was het dus zo dat vooral de rechtstreeks door de revolutie ‘gevormde’ generatie, van de gewone mensen die naar de steden trokken op zoek naar werk, zich heel snel assimileerde: zij spraken Russisch en Jiddisj, zij lazen de Jiddisje klassiekers (in de nieuwe spelling natuurlijk, want het Hebreeuws konden ze al niet meer ontcijferen). En ze lazen de Russische revolutionaire literatuur. Literatuur over het dode sjtetl interesseerde die jongeren niet, en het waren juist de psychische en morele conflicten en contradicties van die wereld die Bergelson het materiaal aanreikten waarover hij écht kon schrijven. Vooral de joodse (intellectuele) elites bleven zich interesseren voor een geraffineerde Jiddisje belletrie waarin oude en nieuwe thema’s werden vermengd en waarin oude en nieuwe vragen ter discussie stonden. Jiddisje schrijvers als Bergelson werden in die zin ‘geïsoleerde estheten’ – eenzaam en verweesd. Ik vermoed dat zoiets wordt bedoeld wanneer men van Bergelson zegt dat hij zich op de intelligentsia richtte.

Tijdens de oorlog was Bergelson een van de actieve medewerkers van het joodse antifascistische comité, dat door Michoils en Markisj werd geleid. Het was in de lente van 1942 op suggestie van Beria opgericht. Stalins afrekening¹⁶ met dat comité vanaf 1946 was een afrekening met het ‘kosmopolitisme’ (waarmee ‘joods nationalisme’ werd bedoeld), en allicht ook een poging om Beria op een zijspoor te zetten. Tijdens het ‘proces’, met afgeperste bekentenissen en wederzijdse beschuldigingen, ging ook Bergelson door de knieën: hij gaf toe dat zijn vroegere religieuze opvoeding nogal nationalistisch van inslag was. Al maakte hij zich tijdens het verhoor ook wel eens behoorlijk boos: ‘Er kan toch niets crimineels schuilen in een uitspraak als *Ich bin a jid!* Hoe kan het nu verkeerd zijn dat ik, wanneer ik met iemand kennis maak, zeg *Ich bin a jid?*’ De verwijzing naar Feffers gedicht moet ook zijn ondervragers bekend in de oren hebben geklonken.

דוד בערגעלסאָן

12טער אויגוסט 1884 — 12טער אויגוסט 1952

Lezen

Bergelson leer je het beste kennen door hem te lezen:

Aroem wokzal, Noch allemen, Opgang, Bam Dnjepr, de grote romans, het beperkte dramatisch werk en enkele verhalenbundels zijn beschikbaar in de *digital library* van het Yiddish Book Center (catalogus op: www.yiddishbooks.org).

Twee langere verhalen (*In a fargrebtter sjtot* en *Joisef Sjoer*) kunnen in het Jiddisj worden gelezen op het Onkelosproject van Mendele: <http://shakti.trincoll.edu/~mendele/hgyid.htm>. De Engelse vertaling staat in I. Howe en E. Greenberg, *A Treasury of Yiddish Stories*, New York (vanaf 1953).

In *Ashes out of Hope* (1978) van dezelfde samenstellers staan ook *Der loch doerch welchn ejner hot farloirn* (een indrukwekkend verhaal over verlies van identiteit) en *Birger-krig*.

Verder:

Tswisjn imigrantn (vert. J. Neugroschel), in: D. Roskies, *The Literature of Destruction*, Philadelphia 1988.

Droib, Jordim en Opgang, in: G. Werman, *The Stories of David Bergelson*, Syracuse 1996.
Droib (De pokdalige, vert. L. Fuks), in: L. Fuks (sam.), *Meesters der Jiddische vertelkunst*, Meulenhoff, Amsterdam 1959.
Opgang – Descent, vert. J. Sherman, Modern Language Association of America, 1999.
An ejdes, in: J. Leftwich, *An Anthology of Modern Yiddish Literature*, Den Haag 1974.
Aroem Wokzal (vert. R. Wisse) in: R. Wisse, *A Shtetl and other Yiddish Novellas*, Detroit 1986.
 Het eerste deel van *Noch Allemen* (vert. J. Neugroschel) in: J. Neugroschel, *The Shtetl, A Creative Anthology of Jewish Life in Eastern Europe*, New York 1979.
 En er is nog wel meer te vinden. Misschien komt er ooit wel een bloemlezing in de Jiddische Bibliotheek?

1. Vgl. de notitie van Willy Brill in *Grine medine* 7, p. 12.
2. Y. Kahn, *Portraits of Yiddish Writers*, New York, 1979, p. 53. (Ik kon de Jiddisje versie van dit boek niet consulteren.) In *A Sjpijl oif a sjejn* gebruikt Shmeruk ergens de uitdrukking ‘maranen-literatuur’!
3. A.w. p. 118-119.
4. R. Wisse, ‘Wegn Dovid Bergelsons Dertsejlung *Joisef Sjoer*’, in: *Di Goldene Kejt* 77 (1972), p. 133-144.
5. D. Bergelson, ‘An ejdes’, in: *Naie dertsejlungen*, Moskou, 1947, p.45-60; hier p. 52. ‘Le Yiddish, langue de malheur’ is de reden waarom in de filmdocumentaire *Petite conversation familiale* (1999) van Hélène Lapiower een van haar familieleden weigert Jiddisj te spreken.
6. Het verhaal zelf staat op p. 199-204. De kritiek op p. 205.
7. Vgl. *Grine medine* 7, p. 8-9.
8. *Wejsjet*: slokdarm, keelgat.
9. A. Noversjtern, ‘Hoendert jor Dovid Bergelson – Materjaln tsoe zajn lebn oen sjafn’, in: *Di Goldene Kejt* 115 (1985), p. 44-58; hier p. 57-58.
10. Vgl. het partijbesluit van 18 juni 1925 en de belangrijkste teksten in verband met de *Proletkoelt* in ‘Sur la Politique du Parti dans le Domaine de la Littérature’, in: *Action Poétique* 59 (1974), p. 197-200.
11. Vgl. D. Bechtel, ‘Milgroym’, in: S. Gilman en J. Zipes (eds.), *The Yale Companion to Jewish Writing and Thought in German Culture*, New Haven 1997, p.420-426.
12. D. Clifford, ‘From Exile to Exile: Bergelson’s Berlin Years’, in: G. Estraiikh and M. Krutikov (eds.), *Yiddish and the Left*, Oxford 2001, p. 243-258.
13. D. Bergelson, ‘Birger Voli Brenner’, in: *Welt-ois, Welt-ain* (1929), p. 265-275; hier p. 273.
14. Gennady Estraykh, ‘En Union Soviétique de la Prise du Pouvoir par les Bolchéviques jusqu’à la Mort de Staline’, in: Jean Baumgarten e.a. (eds.), *Mille ans de cultures ashkénazes*, Paris 1998, p. 267-281.
15. Geciteerd in R. Robin, *l’Amour du Yiddish*, Paris, 1984, p. 227. De vaststelling dat het eerst de gewone mensen waren die zich van het Jiddisj afkeerden en niet de elite (zoals in de V.S.) ontleent Robin aan B. Choosed, ‘Reflections of the Soviet Nationalities Policy in Literature’, in: *The Jews, 1938-1948*, Michigan 1968.
16. Alexandre Bortchagovsky, *L’Holocauste inachevé, ou comment Staline tenta d’éliminer les juifs d’URSS*, Paris, 1995. Zie ook: Joshua Rubenstein, ‘The Night of the Murdered Poets’, *New Republic* 25 augustus 1997 (te consulteren op internet) en vooral Rubensteins laatste werk (met o.m. de tekst van de procesverhoren): *Stalin’s Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, Yale 2001.

